

DR. KASEM BIÇOKU (TIRANË)

LIDHJET NDËRKRAHINORE DHE NDIKIMI I TYRE NË LUFTËN E SHQIPTARËVE KUNDËR PUSHTUESVE OS- MANË GJATË SHEKUJVE XIV-XV

1. Hapësira gjeografike e banuar nga shqiptarët dhe emri kombëtar mesjetar Arbëri

Procesi i formimit të popullit shqiptar dhe zhvillimi i gjithanshëm i tij ekonomik, shoqëror, politik e kulturor, ka qenë rrjedhojë e lidhjeve të vazhdueshme e të shuman-shme ndërmjet banorëve të krahinave të ndryshme në tërë hapësirën gjeografike të banuar prej shqiptarëve. Kjo hapësirë gjatë mesjetës së hershme ka qenë mjaft e gjerë, siç e dëshmojnë studimet e gjuhëtarëve e të arkeologëve. Prof. E. Çabej prej kohësh ka theksuar se “vendbanimi i sotëm i shqiptarëve nuk është një trevë ekspansioni, por trevë restriksioni, përfundim i një ngushtimi të paprerë gjatë historisë shqiptare”¹. Ai tregoi se qëmoti në atdheun e popullit shqiptar kanë bërë pjesë viset bregdetare nga Raguza deri në Artë², kurse në krahinat lindore shqiptare përfshiheshin qytete të tilla, si Nishi, Shkupi, Ohri etj³. Duhet shtuar se, sipas burimeve historike, kjo hapësirë gjeografike ka qenë e banuar prej shqiptarëve edhe në shekujt e tjerë të mesjetës.

Shtirja veriperëndimore e viseve shqiptare arrinte, sipas dokumenteve mesjetare, deri në Gjirin e Kotorrit, kurse masa kompakte shqiptarësh kishte edhe në afërsi të Raguzës⁴. Sipas tyre, Dioklea (ose Zeta) ishte koncept gjeopolitik dhe ishte pjesë e Arbërisë së Sipërme⁵. Kurse në verilindje, përtej Nishit, shtriheshin krahinat e banuara kryesisht prej shqiptarëve⁶. Për viset lindore burimet historike tregojnë se Maqedonia konsiderohej si pjesë e Arbërisë, prandaj këto dy emra dalin edhe si sinonime⁷. Në traditën vendëse del se nuk ekzistonte koncepti Maqedoni dhe, sipas saj, Arbëria Qendrore në lindje kufizohej me Trakinë⁸. E njëjta situatë si për Maqedoninë shfaqet edhe për konceptin Epir. Sipas burimeve historike mesjetare, Epiri ishte pjesë e Arbërisë dhe, më saktë, sinonim me Arbërinë e Poshtme⁹, kurse në traditën vendëse emri Epir nuk përdorej¹⁰. Pjesë e Arbërisë cilësohen në dokumente edhe Kosturi e Konica¹¹. Rrjedhimisht Arbëria e Poshtme (Epiri) shtrihej nga brigjet e detit Jon deri në vargmalet e Pindit. Shtirjen shumë të gjerë që kishte Arbëria gjatë mesjetës, si një koncept etnogjeografik, e dëshmon edhe harta e vitit 1459 e fratit Mauro. Në të Albani shtrihej nga gjiri i Korintit në jug deri në gjirin e Kotorrit në veri dhe në lindje përfshinte edhe Maqedoninë e sotme Qendrore¹².

Krahas kësaj hapësire gjeografike, masa kompakte shqiptarësh banonin edhe në rajonet e tjera të Ballkanit. Në Peloponezin Verior e Qendror, sipas një regjistri kadastral osman të shek. XV, nga 198 fshatra të regjistruara, 155 janë cilësuar si fshatra shqiptare¹³, kurse në bregdetin e Tesalisë shqiptarët banonin me shumicë krahas popullsisë të tjera¹⁴. Shqiptarët ishin ata që kontrollonin gjatë mesjetës rrugën Egnacia, nga Durrësi deri në Selanik, gjë që është shprehur që në shek. X me emërimin e David Arjanitit si strateg të Selanikut¹⁵. Edhe në fund të shek. XII (1185) një repart i ku-naviteve nga Arbëri mbrojti Selanikun nga normanët¹⁶.

Shqiptarët gjatë mesjetës dalin si një nga popujt kryesorë të Ballkanit. Ata 55

kanë banuar në një hapësirë gjeografike të gjerë me një terren tepër të thyer dhe në kushtet e një bashkëjete shekullore me popujt e tjerë të Perandorisë Bizane, faktorë këta që kanë ndikuar ndjeshëm në jetën e tyre ekonomike, kulturore, politike e administrative dhe, si pasojë, edhe për daljen në burimet historike të emrit kombëtar mesjetar arbër e Arbëri.

Në kushtet e Perandorisë Bizantine, për të dalluar ndarjet ushtarake-administrative si dhe banorët e tyre, nuk mund të përdorej emërtimi etnik për shqiptarët që ishin përfshirë në disa njësi të tilla, por zakonisht u përdorën si apelative për to emërtimet administrative të qyteteve e të krahinave të njohura dhe shpesh në veprat e eruditeve emrat Epir, Maqedoni etj. Emri kombëtar në fillim del zakonisht në ato dokumente mesjetare, shkruarit e të cilave nuk i njihnin emërtimet e mësipërme. Prandaj nuk është e rastit që me dobësimin e rënien e Perandorisë Bizantine dhe me përfshirjen e një pjese të tokave veriore shqiptare në shtetin e Stefan Nemanjit dhe në jug të atij të Mihal Komnenit, pothuajse njëkohësisht (më 1198 për Pultin në veri dhe më 1210 për banorët e bregdetit jonian përballë Korfuzit) përmendet emri kombëtar mesjetar i Arbërisë¹⁷ dhe i arbërve¹⁸. Dalja e këtij emri, në të njëjtën kohë, me një shtrirje shumë të gjerë gjeografike dëshmon se për banorët vendës ai ishte emërtim kombëtar me përdorim të lashtë¹⁹.

Përmendja më e parë e këtij emri tek autorët bizantinë të shek.XI (Ataliati, Komnena)²⁰ në një rajon të ngushtë të tokave shqiptare, ku kalonin rrugët më të rrahura që lidhnin qendrën e Perandorisë Bizantine me qytetin më të rëndësishëm bregdetar në perëndim të saj, Durrësin, lidhej me ngjarjet politike të atyshme që kishin tërhequr vëmendjen dhe interesat e qendrës. Prandaj, nëpërmjet të dhënave të tyre, nuk mund të dalë shtrirja reale e emrit kombëtar mesjetar të shqiptarëve. Këtë e dëshmojnë burimet historike. Krahas dokumenteve të vitit 1198 dhe 1210²¹, ka edhe burime të tjera që tregojnë se ky emër ka pasur një shtrirje të gjerë gjeografike e kohore. Që në shek.XI, në disa moterzime të këngëve të Rolandit, përmendet si pjesë e Arbërisë edhe Kanina²². Në Francë gjatë mesjetës, emri i Arbërisë ishte mjaft i njohur, aq sa është përdorur edhe në romanin *Florimont*, të shkruar në vitin 1188 prej Aimon de Varennes-it²³. Kurse te një autor bizantin i shek.X, K.Porfyrogeneti, del se emri mesjetar i vendit tonë ishte i njohur në kohën e tij²⁴.

2. Lidhjet ndërkrahinore dhe sistemi rrugor në Shqipëri gjatë mesjetës

Gjatë shekujve të mesjetës, banorët e krahinave të ndryshme kanë pasur ndërmjet tyre lidhje të pandërprera ekonomike e kulturore. Në disa drejtime këto lidhje ishin parësore dhe me rëndësi jetike për to, prandaj ishin më intensive e më të qëndrueshme dhe ndikonin në jetën politike të vendit. Ato shpreheshin kryesisht në rolin e veçantë ekonomik që kishin krahinat për plotësimin e kërkesave të njëra-tjetrës për prodhime të tilla si drithë, kripë, mish, metale etj. Në fushat pjellore në lindje bronte pjesa më e madhe e popullsisë shqiptare dhe ato ishin hambar i prodhimeve ujëqësore²⁵. Si ilustrim po japim disa të dhëna që mund të nxirren nga regjistri kadastral osman i vitit 1485 për sanxhakun e Shkodrës. Sipas tij, kazaja e Pejës, që shtrihej deri në Prizren, në bazë të numrit të familjeve, kishte 63,99 për qind të popullsisë së sanxhakut, kazaja e Shkodrës 15,6 për qind dhe viset malore ndërmjet dy kazave (Petershpani) 2,15 për qind të banorëve etj²⁶. Kurse çmimi i drithit dhe i verës në kazanë e

Shkodrës në krahësim me atë të Pejës ishte më i lartë²⁷: gruri 33 për qind, thekra 25 për qind, elbi 56 për qind dhe vera 20 për qind. Kjo diferencë çmimesh bënte që drithi, i prodhuar në fushat lindore, bashkë me metalet që nxirreshin atje, të transportoheshin nëpër rrugët tregtare në drejtim të viseve perëndimore për t'u eksportuar nëpër qytetet e shumta të bregdetit Adriatik dhe në vende të tjera²⁸. Në bregdetin shqiptar prodhohej kripa²⁹, artikull tregtar i domosdoshëm për banorët e të gjitha krahinave. Nëpërmjet lidhjeve që kishin me vendet e tjera të brigjeve të Adriatikut e të Mesdheut, viset perëndimore shqiptare, me pozitën e favorshme të ndërmjetësit tregtar ndaj krahinave lindore, patën një rol parësor në zhvillimin kulturor, në përhapjen e besimit dhe të institucioneve fetare në thellësi të vendit. Si shembull mund të merret përhapja e katolicizmit në Rrafshin e Dukagjinit e në Kosovë, gjë që dëshmon për lidhjet e ngushta të tyre me viset perëndimore.

Krahinat perëndimore ndikuan jo vetëm në zhvillimin e popullit shqiptar, por edhe të popujve fqinjë që nuk kishin dalje në det, p.sh. serbët. Në jetën politike të shtetit mesjetar serb ka spikatur përpjekja për të dalë në bregdetin shqiptar. Pasi iu afruan bregdetit dhe vendosën qendrat administrative e fetare të tyre në Shkodër, në Prizren e në Deçan nisi procesi i urbanizimit të serbëve, rrjedhimisht edhe zhvillimi i tyre.

Nga një vështrim tërësor i hapësirës gjeografike dhe i jetës ekonomike e politike del se lidhjet parësore ndërkrahinore në viset e banuara nga shqiptarët shkonin në rrafshin horizontal në përshtatje me sistemin rrugor për atë³⁰. Në viset e Arbërisë së Sipërme në rrafsh horizontal ishin katër arterie të rëndësishme karvanesh: 1) Dubrovnik - Çernicë - Novi Pazar - Zveçan (Mitrovicë) - Nish; 2) bregdet (Kotorr, Budva e Tivar) - Breshovo (Plavë) - Pejë - Fushë Kosovë - Nish dhe degëzimi Fushë Kosovë - Shkup; 3) bregdet - Shkodër - Rrafsh i Dukagjinit - Fushë Kosovë - Nish dhe degëzimi Fushë Kosovë - Shkup; 4) bregdet -(Lezhë e Shufada) - Fan - Prizren - Fushë Kosovë - Shkup dhe degëzimi Fushë Kosovë - Nish. Edhe në viset e Arbërisë Qendrore kalonin dy arterie: 1) bregdet - Shkallë e Tujanit - Bulqizë - Dibër - Tetovë - Shkup; 2) rruga Egnacia (Durrës - Ohër - Selanik - Kostandinopël) që është më e rëndësishmja nga të gjitha, si e vetmja rrugë që rrihej nga qerret e shkonte deri në qendër të Perandorisë. Rruga Egnacia kishte degëzime të shumta që e lidhnin me rrugët veriore e jugore të Shqipërisë. Në viset Arbërisë së Poshtme kalonin në rrafsh horizontal disa rrugë: 1) bregdet - Berat - Fushë e Korçës - Kostur dhe degëzimi i dytë: Berat - Përmet - Janinë; 2) Vlorë - Vjosë - Janinë; 3) Butrint - Gjirokastër - Janinë; 4) Artë - Janinë.

Krahësim rrugëve të mësipërme, viset e banuara nga shqiptarët i përshkonin edhe rrugët që kalonin në rrafsh vertikal. Njëra kalonte përgjatë viseve bregdetare, që lidheshin edhe nëpërmjet rrugës detare. Kurse rruga tokësore më e mirë dhe më e rëndësishme në rrafshin vertikal kalonte nëpër viset e Arbërisë Lindore dhe lidhte qendra të tilla të rëndësishme si Nishin, Shkupin, Artën etj. Shumë i rëndësishëm ishte edhe degëzimi Shkup - Vardar - Selanik. Krahinat e Arbërisë Qendrore dhe të Sipërme lidheshin nëpërmjet tyre me rrugë të tjera në rrafsh vertikal që kalonin përgjatë luginave të lumenjve Drin e Mat, nëpër Rrafshin e Dukagjinit, në Kosovë, në Zetë etj. Me arteriet e rrugëve kryesore ishin të lidhura të gjitha krahinat dhe, nëpërmjet sistemit të rrugëve lokale, çdo fshat e qendër e banuar.

Njohja e sistemit rrugor, e intensitetit të qarkullimit në të, jep mundësi të ndriço-

hen jo vetëm probleme të ndarjeve etnografike, dialektore e nëndialektore, por edhe të jetës politike të vendit.

3. Ndikimi i lidhjeve ndërkrahinore në luftën e shqiptarëve kundër pushtimit osman

Jeta ekonomike, shoqërore, politike e kulturore e viseve shqiptare në kushtet e Perandorisë shumëkombëshe Bizantine eci në rrjedhën e vet shekullore, derisa u ndërpre me dobësimin dhe me shembjen e Perandorisë. Prandaj formacionet e reja shtetërore që u krijuan në viset shqiptare patën një jetë politike shumë aktive të shprehur në lidhje marrëdhëniesh tregtare e martesore, në konflikte të armatosura dhe në traktate paqeje. Dhe të gjitha këto zhvilloheshin territorialisht kryesisht në rrafshin horizontal, në drejtim të interesave parësore ekonomike. Këtë e dëshmon edhe shtrirja tokësore e formacioneve shtetërore që lindën. Balshajt, që u konvertuan nga ortodoksë në katolikë, krahas viseve perëndimore, në burimet historike dalin se ishin edhe sundimtarë të Novobërdës³¹. Karl Topia zotëronte njëkohësisht viset bregdetare dhe qytetin e Ohrit³², një nga qendrat më të rëndësishme të Arbërisë Qendrore. Më pas u fuqizua familja e Kastriotëve. Dokumentet e kohës tregojnë që Gjon Kastrioti ka pasur prona edhe në rrethinat e Gostivarit³³, kurse ato të vjehrrit të tij gjendeshin në afërsi të Shkupit³⁴. Interesat ekonomike dhe tregtare e kishin lidhur Gjon Kastriotin jo vetëm me bregdetin e Adriatikut, por edhe me atë të Egjeut, gjë që ka gjetur shprehjen e vet edhe në marrëveshjet e tij për shitblerje pronash me manastirin e Hilandarit³⁵ si dhe me lidhjet e ngushta që ka pasur familja e tij me këtë manastir³⁶.

Në viset e Arbërisë së Poshtme, Muzakajt, krahas Beratit dhe krahinave bregdetare, dalin edhe si sundimtarë të Kosturit³⁷ dhe pronarë të Leskovikut³⁸. Edhe marrëdhëniet e acaruarat të Despotatit të Janinës me atë të Artës, si dhe me sundimtarët e Gjirokastrës kishin të bënin me interesat dhe lidhjet e ngushta ekonomike ndërmjet zotërimeve të tyre.

Pushtimi prej forcave osmane i qyteteve të Arbërisë Lindore, si Nishi, Shkupi, Ohri, Manastiri, Kosturi etj., që ishin qendrat më të rëndësishme të komunikimit rrugor të atyre viseve, dëmtoi rëndë lidhjet ekonomike me krahinat e Arbërisë Perëndimore, prandaj në betejën e Kosovës të vitit 1389 morën pjesë sundimtarë nga të gjitha viset shqiptare të Arbërisë së Poshtme (Epiri), Qendrore e të Sipërme³⁹. Të paktë qenë ata sundimtarë që mbajtën qëndrim pajtues me ta. Kështu, p.sh., K. Toçia, që zotëronte pjesën perëndimore të rrugës Egnacia, krijoi marrëdhënie të mira me zotëruesit e rinj osmanë të pjesës lindore të kësaj rruge⁴⁰.

Edhe në ngjarjet që pasuan shfaqen synimet e sundimtarëve shqiptarë të viseve perëndimore për të çliuar krahinat lindore. Më 1443, para betejës së Nishit, Gjergj Arianiti, duke ndjekur rrugën Egnacia, i kaloi forcat e tij drejt viseve lindore për t'i çliuar ato⁴¹. Ndërkohë në të njëjtën mënyrë veproi edhe Gjini Zebeishi, i cili e nisi ushtrinë e tij nga Butrinti dhe betejën kundër forcave osmane e zhvilloi pranë Kosturit⁴².

Ndikimi i lidhjeve ndërkrahinore dhe i sistemit rrugor u ndie edhe gjatë viteve të luftës së shqiptarëve nën udhëheqjen e Skënderbeut.

Kryengritja e Përgjithshme e vitit 1443 çliroi atë pjesë të Shqipërisë, krahinat e së cilës lidheshin lehtësisht me njëra-tjetrën nëpërmjet një sistemi rrugor të kryqëzuar që kalonte në të gjitha drejtimet. Kruja ishte kështjella më e rëndësishme nga

mund të vëzhgohej e kontrollohej sistemi rrugor i viseve të çliruara, prandaj edhe u bë kryeqendra e tyre⁴³.

Krahas cilësive vetjake të Skënderbeut dhe lidhjeve martesore të familjes së tij me sundimtarët e këtyre anëve⁴⁴, çlirimi i Krujës prej tij dhe pozita gjeografike e zotërimeve të Kastriotëve në qendër të viseve të çliruara u bënë faktorë vendimtarë që ai të dilte në krye të luftës së shqiptarëve.

Uniteti territorial e shpirtëror i formuar gjatë shekujve të shqiptarët i dha mundësi Skënderbeut të zhvillonte operacione ushtarake kudo në territorin e Shqipërisë, edhe në thellësi të viseve lindore të pushtuara, me të cilat për më tej kishte lidhje të ngushta ekonomike e familjare. Të shumta janë betejat që heroi zhvilloi me ushtrinë osmane pranë Shkupit (1452, 1462) dhe Ohrit (1462, 1464)⁴⁵. Nuk ka dyshim, se ashtu si në kohën e inkursionit të ushtrisë së Skënderbeut më 1448 në thellësi të zotërimeve venedikase deri në Tivar⁴⁶, edhe në betejat e zhvilluara në thellësi të viseve të pushtuara ka pasur një pjesëmarrje masive të banorëve vendës, aq sa mund të konsiderohen edhe si vite kryengritjesh. Shprehje e këtij uniteti shpirtëror e bashkëpunimi në luftën kundër pushtuesve osmanë ishte edhe kryengritja antiosmane e vitit 1466 e qytetarëve të Ohrit⁴⁷, e cila shpërtheu ndërkohë që ushtritë osmane mbanin të rrethuar Krujën.

Ka edhe shembuj të tjerë që tregojnë për lidhjet shpirtërore dhe bashkërendimin e veprimeve të Skënderbeut me ngjarje që zhvillohen në rajone të tjera të vendit. Më 1455 trupat osmane filluan pushtimin e Kosovës e të Rrafshit të Dukagjinit dhe në mesin e muajit qershor 1455 kampi i tyre që vendosur në fshatin Reqan të Prizrenit⁴⁸. Në pamundësi për të krijuar një front të përbashkët lufte me sundimtarë vendës, Skënderbeu iu përgjigj osmanëve në viset jugore të Shqipërisë, duke rrethuar Beratin, ku më 26 korrik u zhvillua beteja⁴⁹. Edhe pas këtyre ngjarjeve Skënderbeu vazhdoi t'i kushtojë vëmendje viseve verilindore. Pas pushtimit të tyre, në Krujë u vendos më 1459 despoti Stefan⁵⁰, i cili u bë edhe baxhanak me Skënderbeun. Qëndrimi i tij për disa vjet pranë heroit shqiptar kishte të bënte edhe me planet e përbashkëta të tyre për çlirimin e Rrafshit të Dukagjinit, të Kosovës dhe të viseve të tjera.

Dokumentet përmendin sulmet e ushtrisë së Skënderbeut për çlirimin e ndonjë kështjelle që ishte në duart e osmanëve⁵¹. Në dokumente të vitit 1456 dalin lidhjet e Skënderbeut me Simon Zenebishin⁵², që përpiqej të zgjeronte zonën e çliruar në viset bregdetare pranë Butrintit. Lufta e lavdishme e Skënderbeut, që admirohej kudo në Evropë, padyshim ka vepruar si një faktor nxitës për vendosmërinë e veçantë që treguan shqiptarët e Peloponezit në luftën e tyre kundër pushtuesve osmanë⁵³.

Aksionet ushtarake që ndërmori Skënderbeu nga Tivari deri në Shkup, në Ohër e në Berat, lidhjet që ai krijoi me sundimtarë të viseve verilindore e jugore flasin për unitetin shpirtëror të shqiptarëve të formuar gjatë shekujve. Edhe kur lufta i detyroi të emigronin në vende të tjera, si në Italinë e Jugut, në Sicili etj., shqiptarët, nëpërmjet tregimeve e këngëve të shumta popullore, e ruajtën ndër shekuj kujtimin për heroin kombëtar dhe për ngjarjet e lavdishme të shek.XV, dëshmi e fuqishme kjo për formimin e një uniteti të thellë shpirtëror, përderisa në të u përfshi edhe tradita historike.

1 E.Çabej, *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e emrave të vendeve*, në: "Buletini i Universitetit Shtetëror të Tiranës" Seria e shkencave shoqërore, Tiranë, 1958 (më tej: BUSHT), nr.2, f.54-67.

2 Po ai, *Vendbanimi i hershëm i shqiptarëve në Gadishullin Ballkanik në dritën e gjuhës dhe të emrave të vendeve*, në: "BUSHT", Tiranë, 1962, nr.1, f.219-226.

3 Po ai, *Problemi i autoktonisë...*, f.55.

4 *Acta et Diplomata res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia*. Collegerunt et digesserunt Dr.Ludovicus de Thalloczy, Dr. Constantinus Jirecek et Dr.Emilianus de Sufflay. Volumen I, Vindobonae MCMXII, nr.527 (më tej: ADA).

5 ADA, I, nr.509. Edhe në hartën e fra Mauros të vitit 1459 krahinat mbi Shkodrën (Zeta) janë emërtuar "Albania". Shih shën.12.

6 Në një letër të J.Huniadit, të shkruar pas betejës së Nishit, të 3 nëntorit 1443, ndër të tjera shënohej: "Ushtria rritej nga dita në ditë, shumë bullgarë, shqiptarë, serbë, boshnjakë vijnë drejt nesh (Fragment i letres është botuar nga Szucs Jenő, *Huniadi Janos*, Budapest, 1956, f.28). Në letër të parët janë shënuar bullgarët, sepse ushtria e Huniadit po marshonte në drejtim të Bullgarisë, kurse përmendja e shqiptarëve para serbëve e boshnjakëve tregon se numri i luftëtarëve vullnetarë shqiptarë, që bashkoheshin me ushtrinë e J.Huniadit, në krahasim me atë të popujve të tjerë, ishte më i madh. Duhet pranuar se kjo ishte rrjedhojë e numrit më të madh të shqiptarëve, si banorë të krahinave pranë Nishit, nga kishte kaluar ushtria e J.Huniadit, në krahasim me serbët e popujt e tjerë.

7 J.Radonic, *Gjuraj Kastriot Skanderbeg i Arbania u XV vjeku*, Beograd, 1942, nr.226; M.Barleci, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, Tiranë, 1964, f.62.

8 Dëshmi e gjallë për këtë është emri *frac*, që përdoret për të ftohtin e thatë, në Elbasan për acarin e erën e ftohtë që vjen nga lindja. E.Çabej shkruan se "nga *thrac* ose *thraq* mund të ketë rrjedhur *frac*". (E.Çabej, *Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe*, në: "BUSHT", Tiranë, 1962, nr.1, f.106. Po ai, *Studime gjuhësore I. Studime etimologjike në fushë të shqipes A.-O.*, Prishtinë, 1976, f.194). E përdorur për një fenomen të natyrës, fjala *frac* është tepër e lashtë dhe duhet të rrjedhë nga emri i krahinës së Trakisë. Për këtë dëshmon fakti se ajo është fjalë "kryesisht e gegërishtes jugore" (E.Çabej, *Po aty*) dhe përdoret nga banorët e krahinave që janë përgjatë pjesës perëndimore të rrugës Egnacia e degëzimeve të saj (Kartoteka e leksikut të shqipes pranë Departamentit të Leksikologjisë dhe të Terminologjisë të Institutit të Gjuhësisë e të Letërsisë).

Rrjedhimisht duhet pranuar se banorët e viseve qendrore shqiptare, që ishin të lidhur me rrugën Egnacia e degëzimet e saj, si vend fqinj me ta në lindje njihnin vetëm Trakinë dhe se tek ata nuk ekzistonte koncepti gjeopolitik Maqedoni.

Ende sot ruhen gjurmët e emrit kombëtar mesjetar Arbëri, e cila si koncept gjeopolitik gjatë mesjetës ka pasur një shtrirje të gjerë në drejtim të Lindjes. Kështu p.sh. në verilindje të Ohrit dhe në lindje të fshatit Sllatinë gjendet rajëmal i Arbit (Harta fizike-politike "Republika Popullore e Shqipërisë", Tiranë, 1973) dhe në perëndim të këtij fshati vendbanimin Arbinë (Harta "Regno d'Albania" bot. "Istituto Geografica Militare, Firenze, 1939).

9 J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.199. M.Barleci, *Historia...*, f.92, 94, 95 (M.Barleci shkruan se një pjesë e shqiptarëve "ka zënë vend në Peloponez, një pjesë në Maqedoni apo në Arbëri dhe të tjerët në Epir"); Po ai, *Rrethimi i Shkodrës*, Tiranë, 1967,

f.32; *Dokumente të shek.XVI-XVII për historinë e Shqipërisë*, vëll.I (1507-1592). Përgatitur nga Injac Zamputi, Tiranë, 1988, f.190; J.Cemerarius, *De rebus Turcicis commentarii duo accuratissimi*, Francofurti, 1598, f.44 etj. Edhe nëpër harta të ndryshme identifikohet Epiri me Shqipërinë. Në hartën e gjeografit francez të shek.XVII Abbé Baudrand shprehimisht është shënuar "Epiri ose Shqipëria e Poshtme" (Vasilis Sphyroeras, Anna Avramea, Spyros Asdrahas, *Maps and Mapmarkers of the Aegean*, Athens, 1985, f.179; po kështu edhe në hartën e vitit 1689 të Giacomo Cantelli da Vignola është shënuar "Epiro o Bassa Albania" si dhe "Albania propria overo superiore detto anche Macedonia occidentale". (H.H.Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien, 1976 (në kopertinë të librit).

10 Për këtë dëshmojnë: Kronika e Janinës (*Burime tregimtare bizantine për Historinë e Shqipërisë shek.X-XV*, Tiranë, 1975, përgatitur nga Koço Bozhori e Filip Liço, f.240-250), aktet e sundimtarëve të Despotatit të Epirit të shek.XIII (*Dokumente të periudhës bizantine për Historinë e Shqipërisë*, përgatitur nga Koço Bozhori, Tiranë, 1979, dok.XXXVII, XXXVIII, XL etj.) etj. E.Dulaj, *Koncepti "Epir" dhe "epirot" në shekujt XIII-XVI*, në: "Konferenca Kombëtare për formimin e popullit shqiptar të gjuhës dhe të kulturës së tij", Tiranë, 1988, f.141.

11 B.Krekcic, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris, 1961, f.401.

12 Në hartën e fra Mauros të vitit 1459, shënon botuesi i saj (Roderich Barron), *Antiche Carte geografiche* (nr.11) viset mesdhetare të Evropës janë dhënë me mjaft saktësi, prandaj dhe të dhënat e saj për shtrirjen e Arbërisë kanë vlerë të veçantë. Në të emri Albania është shkruar tri herë. Me gërma mjaft të dalluara (po ashtu si Italia, Bolgaria etj.) është shënuar së pari emri Albania në viset qendrore dhe me këtë emërtim nënkuptohet se, krahas viseve qendrore, janë përfshirë të gjitha viset jugore deri në Gjirin e Korintit, sepse për të nuk është vënë ndonjë emërtim tjetër (si p.sh. Epir). Për viset veriore mbi Shkodrën dhe ato lindoret, në qendër të Maqedonisë së Sotme, Mauro ka shënuar dy herë emrin Albania me gërma më të vogla se Albania e përmendur më parë. Nëpërmjet kësaj harte del shumë më e qartë shtrirja shumë e gjerë gjatë mesjetës e hapësirës gjeografike të përfshirë në emërtimin Arbëria, Albania.

13 R.Stojkov - Th.Kacorri, *Një regjistër osman turk i shek.XV për shqiptarët e Peloponezit*, në: "Studime historike", Tiranë, 1966, nr.3, f.149-163.

14 P.Lémerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pasha"*, Paris (Presses Universitaires de France), 1957, f.125-126. P.Lemerl i referohet kronistit osman Enveri. Duke përshkruar zbarkimin më 1339 në brigjet e Tesalisë të emirit turk, Omar, Enveri u shkruante më 1464 se ai nisi të plaçkiste vendet e sllavëve e të shqiptarëve.

Tesalia meritonte të quhet me këtë emër, shkruan P.Lemerl, nga "konsistenca e ngulimeve serbe-shqiptare". Mospërmendja e emrit të grekëve në brigjet e Tesalisë prej kronistit osman, tregon se ngulimet greke janë të pakta në krahasim me ato të sllavëve e të shqiptarëve.

15 K.Bozhori - F.Liço, *vep. e përm.*, f.33, 34, 35.

16 *Po aty*, f.142.

17 *ADA*, I, nr.113.

18 *Po aty*, nr.140.

19 Në onomastikën ilire, që ka arritur në ditët tona, dalin emra vendesh e ba- 61

norësh me rrënjën *arb* (në ndonjë rast edhe në formë metateze). Ato gjenden jo vetëm te njoftimet e Ptolemeut, por edhe tek autorë të tjerë antikë, më të hershëm e më të vonë. Vetë këta (si p.sh. Apiani e Stefan Bizantini) kanë vënë në dukje se në dhënien e emrave ilirë ka lëkundje grafike ndërmjet grekëve e romakëve, si dhe të këtyre me ilirët. Të dhënat e tyre janë nxjerrë nga botimi: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë* (Tiranë, 1965) dhe pranë emrit të autorit dhe onomastikës përkatëse ilire, në kllapa është shënuar faja e referuar: Polibi (shek.II para K) përmend qytetin Arban (48) e krahinën *Labeaton* (67); Plini (shek.I pas K) qytetin Arba (93); te Pausania (shek.II) krahina *Abanti* dhe banorët *abantitë* (246); te Ptolemeu (shek.II) qyteti Albanopolis dhe banorët *albanë* (268); te Stefan Bizantini (shek.VI) popullsia *abroi* (416), qyteti *Arbon* dhe banorët e tij *arbonios* e *arbonites* (417); tek anonimi i Ravenës (shek. VII-VIII) stacioni rrugor *Arbërie* (488). Ndoshta edhe emri i lumit Barbana, që është vetëm te Livi (shek.I, f.130), ka si rrënjë *arb*. Emra të hershëm me rrënjën *Arb* (*Alb*) ka gjurmuar edhe P.Xhufi (*Arbërit dhe Arbëria në burimet historike të shekujve V-XI*, në: "Shkenca dhe Jeta", Tiranë, 1988, nr.2, f.54-55); Arbenius, në një mbishkrim sepulkral nga Padova (Th.Mommsen, *Corpus Inscriptionum latinarum*, v.2898; Pauly-Wissowa, *Real Encyklopaedie*, v.IX, f.1303); *Arbaio*s në një mbishkrim të shek.III para K, gjetur në Foinike (Finiq) (P.Cabanes, *L'Epire de la mort du Pyrrhos à la conquête romane*, 1976, f.512).

20 K.Bozhori - F.Liço, *vep. e përm.*, f.46-47, 106.

21 ADA, I, nr.113, 140.

22 K.Luka, *Emri Albeinje-Albani dhe shtrirja e Arbërit në shek. XI - në fillim të shek.XII*, në: "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike...", II, Tiranë, 1969, f.155.

23 R.Ushaku, *Roman i shekullit XII me syzhe shqiptar-ballkanik*, në: "Rilindja", Prishtinë, 3 nëntor 1984, f.12.

24 P.Xhufi, *Arbërit dhe Arbëria në burimet historike të shekujve V-XI*, në: "Shkenca dhe Jeta", Tiranë, 1988, nr.2, f.54-55.

25 K.Biçoku, *Vështrim mbi ekonominë dhe demografinë e fshatit shqiptar të shek.XV*, në: "Studime historike", Tiranë, 1976, nr.4, f.163-185.

26 *Po aty*, f.179-180.

27 *Po aty*, f.170.

28 Për eksportimin e drithit nga Shqipëria gjatë mesjetës shih: B.Hrabak, *Eksportimi i drithit në Shqipëri në shek.XIV-XV*, në: "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike", Tiranë, 1969, I, f.157.

29 Në dokumentet mesjetare del se në bregdetin shqiptar, që nga Tivari deri në gjirin e Artës, kishte një numër të madh kriporesh: ADA, II, 179, 320, 487, 745, 749, 789 etj. N.Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1898, f.156 shën.6; G.Valentini, *Acta Albaniae Iuridica*, Tomus I, München, 1968, nr.267; Po ai, *Acta Albaniae Veneta*, München, 1968, nr.1058 etj.

30 Për sistemin rrugor në tokat shqiptare gjatë shekujve të mesjetës shih: J.Adami, *Historia e rrugëve të Shqipërisë*, në: "Buletin për Shkencat Shoqërore", Tiranë, 1953, nr.3, f.23-36; K.Biçoku, *Rrugët nëpër vilajetin e Krujës të shek.XV dhe lokalizimi i Shufadasë*, në: "Monumentet", Tiranë, 1982, nr.1, f.41-62; A.Baçi, *Rrugët shqiptare në mesjetë (shek.VII-XV)*, në: "Monumentet", Tiranë, 1984, nr.1, f.58-68; V.Shtylla - L.Papajani, *Të dhëna teknike mbi rrugët e luginës së Shkumbinit në antikitet e mesjetë*, në: "Monumentet", Tiranë, 1991, nr.1, f.57-73 etj.

- 31 ADA, II, 339, 364.
- 32 *Recueil de travaux*. Edition spécial, Ochride, 1961, f.229.
- 33 J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.3.
- 34 M.Barleci, *Historia...*, f.50.
- 35 J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.3-4.
- 36 V.Petkovic, *Arbanaski pìrg u Hilandaru*, në: "Arhiv za arbansku starinu", I, Beograd, 1923, f.196-197.
- 37 S.Pelikanides, *Kastoria*, I, Thessaloniki, 1953, f.17; P.Xhufi, *Despotati i Beratit (shek.XIII-XV)*, 1988, f.209 (dorëshkrim në Arkivin e Institutit të Historisë).
- 38 *Regjistri i Korçës dhe i Përmetit, v.835 h.* (Arkivi i Kryeministrit së, Stamboll, nr.231), f.13, (shfrytëzuar sipas përkthimit të bërë nga V.Buharaja që ndodhet në Arkivin e Institutit të Historisë).
- 39 P.Xhufi, *Shqiptarët e jugut në betejën e Fushë-Kosovës*, në: "Studime historike", Tiranë, 1989, nr.4, f.149-153; S.Pulaha, *Shqiptarët dhe beteja e Fushë-Kosovës e vitit 1389*, në: "Studime historike", Tiranë, 1989, nr.4, f.169-170.
- 40 ADA, II, 388-390; G.Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balscidi*, Spalato, 1899, f.132, 141.
- 41 J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.11.
- 42 *Burime tregimtare bizantine...*, f.329.
- 43 K.Biçoku, *Rrugët nëpër vilajetin e Krujës*, f.48.
- 44 M.Barleci, *vep. e përm.*, f.50, 72.
- 45 *Po aty*, f.302, 384, 421, 423, 446.
- 46 K.Biçoku, *Disa aspekte të marrëdhënieve të Skënderbeut me Venedikun*, në: "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike", I, Tiranë, 1969, f.70.
- 47 Dh.Beduli, *Disa të dhëna lidhur me periudhën e Skënderbeut nga një vepër agjiografike e shek.XVI*, në: "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike", I, Tiranë, 1969, f.628.
- 48 H.Inalcik, *Hicri 835 Suret-i Defter-i Sançak-i Arvanid*, 1954, 116. Shënimi për fshatin Drenekurt të Kaninës, ibërë në fillim të muajit rexhep të v.859 (12.06.1455 - 10.07.1455). S.Riza, *Kosova gjatë shek.XV, XVI, XVII*, Tiranë, 1987, f.25, ka një lapsus kur e vendos fshatin Drenekurt pranë Prizrenit.
- 49 F.Pall, *I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV*, (documenti inediti con introduzione e note storico - critiche). Estratto dall' Archivio Stor. per le Provincie Napoletane III Serie, vol.IV, 1965. Napoli, Soc. nap. Storica patria, 1966, nr.I (f.153-155); nr.II (f.155-157); J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.95.
- 50 *Po aty*, nr.201, 202, 206.
- 51 *Po aty*, nr.VI (f.162-164).
- 52 J.Radonic, *vep. e përm.*, nr.115, 121.
- 53 T.Dilo, *Lufta e shqiptarëve të Peloponezit kundër turqve në shek.XV*, në: "Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike", I, f.205-211.

